

*The article notes that during the years of Khrushchev's «thaw» in higher education institutions of khmelnytsky region, considerable attention was paid to the aesthetic education of students, which was conducted through the student club. Students improved their skills in various creative circles, studios, we. The authors characterize amateur art, in which an important place belonged to creative teams. A significant place was given to physical culture and sports and mass work. It is reported that some student-athletes have won international, All-Union and national competitions. **Key words:** institute, student, club, circle, team.*

*Віктор Прокопчук, м. Дунаївці,
Олена Айвазян, м. Хмельницький*

ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ У 1920-і рр. (на прикладі Кам'янець-Подільського та Проскурівського округів)

У статті простежуються особливості і способи формування книжкових фондів радянських бібліотек Кам'яниччини і Проскурівщини у 20-і роки ХХ ст., їх ідеологізація і зросійщення з метою цілеспрямованого ідейного впливу на населення краю.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Проскурів, бібліотеки, фонд, книги, газети, журнали, чистки.

У середині листопада 1920 року захопивши Поділля, більшовицька влада почала кардинально змінювати економічну, політичну, духовну та соціально - побутову сфери суспільного буття.

Перетворення в духовній сфері планувалися як свого роду революція, принципові засади якої розробили ще класики теорії комунізму. Культурна революція включала створення нової системи освіти, культури, утвердження комуністичної ідеології, формування нової людини, нового соціалістичного побуту, мислилася як тривалий і керований комуністичною партією процес. Бібліотекам відводилася роль важливого інструмента просування в маси ідеології нової влади, формування громадянина з комуністичною свідомістю, а отже більш - менш однорідного в ідейному плані суспільства.

На цьому початковому етапі головними завданнями нової влади в бібліотечній справі були: збереження існуючих книжкових фондів, створення розгалуженої мережі бібліотек та наповнення їх потрібною літературою і, звичайно, підготовка бібліотечних кадрів. На основі декрету Ради народних комісарів РСФРР «Про передачу до відання Народного комісаріату освіти учбових і загальноосвітніх установ і закладів усіх відомств», опублікованого 5 червня 1918 року, та відповідного декрету РНК УСРР від 1 квітня 1918 року всі бібліотеки підпорядковувались відділам народної освіти (губернським, повітовим, волосним), які мали в своєму складі політосвітні підрозділи, а в них культурно - освітні комісії та бібліотечні секції, котрі й займалися нагальними проблемами бібліотечної роботи [28, с.25].

Найперше, треба було розібратися з наявною мережею і рятувати книги, які знаходилися зліквідованих установах, закладах та приватних книгозбірнях [28, с.27]. На виконання декрету РНК РСФРР «Про охорону бібліотек і книгосховищ Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки», прийнятого 17 липня 1918 року, та відповідних директивних документів УСРР, створених на його основі, Кам'янецький повітовий відділ народної освіти 17 березня 1921 р. видав розпорядження про негайну реєстрацію бібліотек її власниками із зазначенням змісту і приблизної кількості книжок у кожній та адреси [7, арк. 185]. Серед зареєстрованих книгозбірень в основному були бібліотеки ліквідованих та діючих державних і громадських установ, закладів та організацій [7, арк.45, 80], а також приватні книжкові зібрання, скажімо Г. Степури - близько 500 прим. [7, арк.35], Левинської - 300 прим., мобілізованого військового лікаря Матусова [7, арк.42] та ін. Зареєстровані приватні книгозбірні ставилися під охорону, яку забезпечували самі власники. їм видавався спеціальний охоронний лист [7, арк.78].

Оскільки більшість власників бібліотек не поспішали з реєстрацією, виявлені неза-реєстровані книгозбірні реквізувались і передавались новим бібліотечним підрозділам. Так, у Кам'янці-Подільському 1921 року для потреб 537 стрілецького полку було

реквізовано бібліотеку Явора, як незареєстровану у відділі наросвіти [7, арк. 243], з бібліотеки Левицькогобіб-секція відділу наросвіти Кам'янецької повітової ради реквізувала енциклопедію Брокгауза, Ефрона, а решту книг передала військовій частині [7, арк.125],535-му полку - бібліотеку свя-щенникаВоскресенського [7, арк.213], бібліотеку Думанського - клубу ім. Леніна [7, арк.113].

На Поділлі на початку 20-х років основу бібліотечної мережі складали міські публічні бібліотеки, бібліотеки «Просвіти», сельбудів, хат-читалень, навчальних закладів, військових частин та ін.

Інколи процес формування книгозбірень і їх фондів набирав характеру зустрічного руху: державні органи тиснули зверху, але й була ініціатива знизу. 1920 року жителька с. Велика Мукша на Дністрі звернулася до Кам'янець-Подільського ревкому з проханням відкрити і поміщицькому будинку бібліотеку, організацію якої брала на себе, обіцявши передати до неї й частину власних книг [31, с. 10].

На теренах прикордонної Подільської губернії було розташовано чимало військових частин. В армію приходили неосвічені знаннями селяни, а через роботу з солдатом, який згода повертався в село, можна було впливати на політичну свідомість селян і обстановку на селі. Тому організації бібліотек у військових частинах надавалося великої уваги.

У циркулярному листі секретаря ЦК КП(б)У Квірінга у зв'язку із стабілізацією воєнної і політичної обстановки вимагалось від губернських партійних органів звернути посилену увагу на організацію політичної роботи серед військовослужбовців дивізій, забезпечити військові частини книгами і періодичними виданнями [1,арк.34]. Підтримані вищим партійним керівництвом військові більш сміливо, а інколи й досить настирливо ставили перед політосвітами вимогу поповнити їх бібліотек новою літературою. У жовтні 1924 року заступник кам'янецького окружного військового комісара Заботин листом у категоричній формі вимагав від завідуючого Кам'янецькою окрполітосвітою виділення 300 книг для облаштування на збірному пуні бібліотеки - читальні для призовників 1902 року народження [1, арк.44].

Увага нової влади була прикута й до створення сільських книгозбірень. На початку 20-х років на території краю ще діяла широка мережа бібліотек товариства «Просвіта», які складали основу бібліотечної мережі на селі. З приходом радянської влади товариства «Просвіти» і їх бібліотеки перереєструвалися. Відкривалися й нові. 30 січня 1921 р., наприклад, відбулося відкриття товариства «Просвіта» в приміщенні колишньої ткацької школи в Біланівці, околиці м. Кам'янця - Подільського [6, арк.47]. Створювалися товариства і при школах, зокрема при Кам'янецькій другій українській трудовій школі на час реєстрації 1921 року воно мало 35 членів, бібліотеку, проводило активну культурну роботу [6, арк.22]. На початку 1921 р. при Подільській губернській «Просвіті» діяла бібліотечна комісія, яка займалася комплектуванням книжкових фондів. Тільки в Кам'янецькому повіті їй підлягали 20 працюючих бібліотек [50,с.387]. До завідуючого Кам'янецької політосвіти зі списком необхідної літератури звернулися просвітники с. Студениця і отримали 48 назв україномовних видань дитячої літератури з історії України, українського правопису, художньої літератури українських та іноземні торів [9, арк. 10, 11-13].

Згодом кожна волость мала мережу бібліотек «Просвіти». У квітні 1921 року в Орининській волості, наприклад, діяло 15 бібліотек, зокрема - у містечку Оринин, селах Ріпенці, Лісківці, Гораївка, Залуччя, Пукляки та ін., укомплектованих книжками, які в 1920-1921 рр. ще видавала «Просвіта» Середня кількість книжок по кожній бібліотеці становила 100-200 прим., яких, звичайно, було замало, особливо - політичної літератури [7, арк. 177, 244].

До Кам'янецького позашкільного відділу народної освіти, відділу політосвіти весь час надходили заявки на нові книги для бібліотек, зокрема з м. Зіньківці [7, арк.66], від просвітянського товариства «Грім» з Мукші-Баришківської [7, арк.77], біланівського [7, арк.97] та балинського [7, арк.101] сільських та вербецького шкільного [7,а рк.217] товариств «Просвіти».

Черчецькій «Просвіті», наприклад, було надіслано 40 назв книг у 114 примірниках в основному українською мовою. Їх репертуар був різноманітним: «І ворогам і добрим людям» - 4 прим., «Над козацьким порогом» - 2 прим., «Поширені хвороби» - 3 прим., «Czowiek i miłość» W. Gugo - 3 прим., твори Толстого, «Программа коммунистической партии» Бухарина, «Долой

погроми», «Мировой красный праздник», «Что такое социализм», «Пчеловодство», журнал Неделя» за 1912 р. і два краєзнавчих видання - «Поділля» Григор'єва та «Економіка життя Поділля» ч.1,2 [7, арк.53-54].

Бібліотеки «Просвіти» у перші роки радянської влади навіть виділяли кошти на поповнення фондів за умови посилення більшовицького ідеологічного впливу на населення. Зрозуміло, що таким завданням не відповідали фонди та й ідеологія просвітнянських бібліотек. 1921 року нова влада під приводом анкетування провела перевірку їх фондів, вилучила заборонену «буржуазну націоналістичну літературу», здійснила численні арешти серед просвітників і закриття просвітницьких товариств. А в листопаді 1922 р. Народний комісаріат освіти УСРР прийняв рішення перетворити осередки «Просвіти» в хати-читальні, опорні пункти ліквідації неписьменності, проведення пропагандистської роботи, боротьби «з куркульсько-буржуазними впливами та побутом». Ця робота була проведена досить оперативно: якщо на початок 1923 р. на Поділлі діяло 206 організацій «Просвіти», то на 1 квітня - 185, а на 1 липня не залишилося жодної. З ліквідацією «Просвіт» фонди їх бібліотек були влиті до новостворюваних міських і селищних бібліотек, книгозбірень сельбудів та хат-читалень [20, с.173, 174].

Важливу роль на селі відігравали селянські будинки - громадські організації з членством та виборністю керівних органів, своєрідні центри політико-масової і культурно-освітньої роботи, які з'явилися в Україні в середині 1920 року за ініціативою нашого земляка тоді керівника досить відповідального Наркомату із земельних справ Д.Є. Мануїльського. Перший селянський будинок відкрили в столичному Харкові як заїжджий для селян будинок - гуртожиток, де можна було зупинитися, знайти нічліг, ознайомитися з пресою, почитати книгу, отримати політичну консультацію, господарські поради. Влітку 1920 року на базі цього сельбуду пройшли курси з питань радянського будівництва, і 200 молодих людей понесли в свої села політичні знання, а головне - молодечий запал і бажання міняти життя на краще. До кінця року такі будинки з'явилися в Києві, Катеринославі, Житомирі та деяких повітових містах [28, с. 165].

У квітні 1921 р. інструктор з бібліотечної роботи М.І. Ясінський за вказівкою політосвіти сформував бібліотеку з 300 книг російською та українською мовами для Кам'янецького сельбуду на звернення його керівників [7, арк.207]. 1922 року бібліотекою Кам'янецького сельбуду завідував студент сільськогосподарського інституту Микита Дудка [8, арк.21,22,]. Книги для бібліотеки цього сельбуду і далі збиралися по закладах та установах міста.

На 1 січня 1921 року в Україні вже було 42 селянських будинки, через рік - у п'ятеро більше - 234, на 1 травня 1923 р. - 665, через пів року й ця кількість подвоїлась і на 1 січня 1924 року склала 1465 сельбудів, на 1 жовтня 1924 року - 2454. У числі кращих по їх кількості була Подільська губернія - 428 сельбудів [28, с.354]. 1921 року було створено Центральне управління селянськими та почали формуватися його структури на місцях. На кінець 1924 року всі 700 райцентрів України мали райсельбуди. Однак мережа не охоплювала навіть усі сільради - з 9193 сільрад сельбуди і хати-читальні мали лише 6840 - 77 відсотків. А по відношенню до наявних в Україні 41664 населених пунктів цей відсоток складав лише 16,6 [28, с. 355]. А бібліотек при сельбудах і хатах-читальнях було ще менше - 1667 [43, с. 356].

Проблемою залишався і їх фонд, який складав 486833 прим. - по 280-300 книг на бібліотеку. Протягом 1924 року Всеукраїнське управління сельбудинками (ВУСБ) придбало 13378 примірників нових книг - по 8-9 на бібліотеку. Але це явно не задовольняло потребу. Особливо, якщо врахувати, що з самого початку своєї діяльності радянські політосвітні органи почали масовану атаку на літературу попередніх часів, оголосивши її «старою», «шкідливою», організували «чистку», розбрушування і відправку на паперові фабрики. Наступного року ВУСБ ки-нуло лозунг «Двинемо книгу на село» і спрямувало зусилля на посилене постачання літератури у свої заклади через спеціально створений при ньому книжковий колектор. Окрім своїх фінансів добилося від Головополітосвіти дотації на суму 80 тис. крб. Сельбудах і хатах-читальням передплатили 34377 газет і журналів - по 5-6 на заклад. Для кращого просування книги в маси сельбуди ставали контрагентами видавництва і займалися продажем літератури [28, с. 356-357]. Не без труднощів з деяким запізненням розгорталася мережа сельбудинків у нашому краї. 1923 року вони були створені в усіх райцентрах, зокрема Грицеві, Дунаївцях, Зінькові,

Ізяславі, Красилові, Ляхівцях, Полонному, Старій Синяві, Старій Ушиці та ін. 26 серпня 1923 року в Берездові на відкритті селянського будинку з уже укомплектованою бібліотекою виступив комсомольський секретар Микола Островський і закликав молодь оволодівати знаннями, бути справжніми бійцями на культурному фронті [25, с.476]. У Вінківцях 1923 року працюють сельбудинки, хата-читальня і бібліотека [25, с.121], у Волочиську - сельбуд, 3 клуби і 4 хати-читальні [25, с.150]. У Сатанові - центрі Юринецького району 1923 року розгорнув роботу сельбуд, в якому працювала бібліотека, політичний, драматичний і хоровий гуртки, читались лекції, проводились голосні читки газет, відзначалися революційні (радянські, звичайно) свята [25, с.205]. У Новій-Ушиці діяли два клуби - КСМУ і робітничо-селянської міліції. Книга користувалася попитом, тому 1922 року в селищі відкрили філію харківського акціонерного товариства «Село-книга» [39, с.427]. Солобковецький районний селянський будинок також розпочав роботу 1923 року. 6 червня культосвітня секція Солобковецького райвиконкому по інформації голови Веляєва прийняла постанову: «1.Заврайсельбудинком призначити Трачука, якому приступити до виконання обов'язків з сьогоднішнього дня. 2.Організувати райсельбудинки, для чого скликати всіх членів, що подали заяви, на 10 червня. 3.Рухнути роботу по селах у сельбудинках, а також у хатах-читальнях» [11, арк.45]. На 1 грудня 1925 року в Солобковецькому районі вже працювало 13 бібліотек, які зосередили 4310 книг, діяло 11 хат-читалень і один клуб [30, с.4].

Зростала мережа сельбудів і в наступні роки. На 1 січня 1927 року їх було вже 3436 і за рік добавилося ще 420, у 1928-1929 роках - 4550. Сельбуди відіграли важливу роль у становленні бібліотечної мережі і згорнули роботу на початку 30-х з посиленням ролі колбудів [28, с.590].

Не меншою увагою і підтримкою влади користувалися хати-читальні. Вони з'явилися ще в XIX ст., але широкого розвитку набули у 1920-і роки в ході проголошеної радянською владою культурної революції.

Влада настирливо рекомендувала організувати хати-читальні з бібліотеками в кожному селі, селищі, містечку, де є не менше 25 дворів. Фонд таких бібліотек складався в середньому з 50 книг, підібраних згідно рекомендаційних списків. 1923 року в Україні було 2490 хат-читалень, у чотири рази більше ніж сельбудів, а 1 вересня 1924-го - 4386, на Поділлі - 810 [28, с.354]. На кінець 1925 року в Кам'янець-Подільському окрузі нараховувалося 58 бібліотек і 50 хат-читалень, у Проскурівському - 23 бібліотеки і 28 хат-читалень [27, с. 127].

Результативність роботи хат-читалень залежала в першу чергу від фонду, його якості і спрямування. З районів до окружного відділу народної освіти постійно надходили прохання про поповнення бібліотек та створення хат-читалень, зокрема громадяни с. Юрковець у заяві, яку підписав голова Юрковецької сільської ради, аргументували: «...бо в селі немає жодної книжки та бібліотеки в близькому окрузі, окрім Кам'янця, який за 40 верств від села» [7, арк.159]. Головополітосвіта формувала фонди цілеспрямовано, готуючи списки книг для використання у хатах-читальнях. 1925 року рекомендувала придбати 784 назви документів, з яких 75% - книги, а інше - портрети діячів нової влади - Маркса, Леніна, Троцького, Рикова. Крупської, Калініна, а також географічні карти, календарі, таблиці, діаграми, розрізна азбука. У 19-ти розділах, за якими розташовувалася література, найбільшим було представництво книг з сільського господарства та художньої література. Вагому частину складала й суспільно-політична література, розміщена в розділах «Історія», «Історія революційного руху», «Політосвітробота», «Конституція і право», «Політграмота і політекономія», «ЛКСМ», «Ленін і РКП(б)», «Міжнародна політика». На увесь список - жодної української або україномовної книги, тільки одне видання Т. Шевченка «Наймичка» і те російською мовою, що говорить про повне ігнорування потреб основного населення і курс на зросійщення сільського населення. Наявність у розділі: «Політосвітробота» 30 % видань (10 з 33-х книг) з методики роботи бібліотек («Вечір книги в клубах молоді», «Бібліотечна робота в сільських умовах», «Сільському бібліотекарю», «Хата-читальня, її організація і методи роботи», «Червоні куточки на селі», «Робота з газетою в бібліотеці», «Хати-читальні та клуби», «З досвіду роботи хат-читалень», «Революційні свята в бібліотеці», «Ленінізм і бібліотечна робота») говорить про те, що влада надавала значення їх ролі в ідеологічній сфері [2, арк.22-29].

Фонди більшості радянських хат-читалень були практично однаковими - переважали норми політичного спрямування як російською, так і українською мовами: «Україна в руїнах», «Жовтнева революція», «Как крестьяне отобрали свою землю», «Задачи Коммунистической партии», «Як Петлюра продав Україну», «Речь к рабочим и крестьянам», А. Кащенко «На руїнах Січі», В. Леніна та інші тієї ж тематики [17].

Робота хат-читалень, як і бібліотек при сільбудах, була під неусипним контролем, настежі їх становлення часто перевірялася, нерідко з допомогою анкетування. У відповідності з інструкцією райполітосвітнім організаторам про обслідування бібліотек по хатах-читальнях та сільбудах», 1927 року розісланою по районах Інспектурою народної освіти Кам'янецької округи, кам'янецька окрполітосвіта збирала такі дані по кожному району. Турбував владу і склад фондів, наявність книжок українською та російською мовою, які книжки цими мовами більше [4, арк.10].

Мережа у містах складалася з центральних окружних бібліотек як для дорослих, так і для й, робітничих, міжспілкових, міських, районних у містах, клубних, бібліотек підприємств, навчальних закладів та ін. У Кам'янці-Подільському бібліотеку книг здебільшого ліквідованих книгозбірень мав окрархів, за її роботу відповідав Бесідовський [2, арк.58].

Найдавнішою публічною бібліотекою була Кам'янецька окружна центральна бібліотека. Вона розпочала роботу як центральна робітнича - головна бібліотека Кам'янця-Подільського 21 грудня 1922 року на Губернаторській площі (нинішній майдан Вірменський ринок). Фонд складався з книг колишньої публічної бібліотеки, які можна було брати додому, а також працювати з ними в читальні.

Після першої радянської адміністративно-територіальної реформи бібліотека набула статусу центральної окружної і знаходилася спочатку на вул. Радянській, 8, а згодом їй відвели окремий будинок по вул. Котовського [2, арк.45]. Завідував нею Йосип Олександрович Залевський, безпартійний, з середньою освітою, мав 6 років стажу роботи в політосвітніх установах, з них 4 роки - у бібліотеці. Утримувалася бібліотека за кошти політосвіти, її фонд нараховував 12 752 прим. У роботі з фондом використовувалася десяткова система класифікації, велись карткові каталоги - систематичний та абетковий. Бібліотека мала читальний зал та дитячий відділ - 452 книги. При абонементі було сформовано 24 пересувки. Штат складався з п'яти працівників: завідувача, 3-х бібліотекарів, технічного працівника [2, арк.1].

На 20 вересня того ж року в діючому фонді, дозволеному для читання, налічувалося тільки 10437 книг, решта 21132 примірники були віднесені до заборонених і знаходились в архіві. Головним чином це були дореволюційні видання колишньої публічної бібліотеки і книги, надруковані видавництвом «Дністер» за Директорії, коли Кам'янець-Подільський був державним центром УНР [2, арк.63].

До 1925 р. фонд помітно зріс, але в основному за рахунок вилученої і переданої бібліотеці на збереження забороненої літератури, яка становила 67 відсотків від загальної кількості книг [2, арк.63]. Як центральна бібліотека, вона отримувала обов'язковий примірник з місцевих видавництв, а з 1925 р. - і центральних [2, арк.64].

Крім обслуговування читачів бібліотека виконувала функції центральної методичної установи для бібліотек округу. На її базі здійснювалася теоретична і практична підготовка кадрів для бібліотек округу. Призначення бібліотечних працівників у місті проводилося після прослуховування ними теоретичного курсу, практичного стажування і здачі іспитів в центральній бібліотеці. Тут проходили перепідготовку працюючі бібліотекарі, відбувались наради, семінари [2, арк. 46,48,50].

Врешті за дорученням окрполітосвіта переклала на неї функції координації діяльності усіх бібліотек Кам'янця-Подільського. З цією метою було створено бібліотечну раду. 13 липня 1924 р. на організаційних зборах за участі завідуючого окружною центральною бібліотекою Залевського (голова зборів), зав.науковою бібліотекою ІНО Суслопарова, бібліотекарів радпартшколи Коровича, прикордонного загону ДПУ Лоренса, партклубу Кречета, СП Більчанина, руськофільваровецького сільбуду Швеця (секретар зборів) та ін., було створено раду, обрано президію - Залевський, Корович, Суслопаров, Лоренса, визначено основні напрями роботи [1, арк.48]. Протокол установчих зборів був направлений в губполітосвіту, а відтак - до губернської бібліотечної ради, в тісному зв'язку з якою надалі працювали кам'янчани.

Бібліотека стала важливим об'єктом і водночас суб'єктом кампанії з українізації суспільного життя. Основу українізації бібліотек мало б скласти суттєве посилення україномовної складової фондів. Однак суттєвого прориву на цьому напрямку за роки українізації не сталося.

Навпаки Головліт посилив чистки українських дореволюційних видань. За вимогою окрполітосвіти бібліотека навіть утворила контрреволюційний відділ для переміщення до нього своєї літератури контрреволюційного змісту та збереження в ньому вилученої окрлітом та рай-сельбудами літератури [2, арк.67].

1927 року бібліотека отримала нове приміщення на Старопоштовій вулиці біля Новопланівського мосту. Це був триповерховий будинок з просторим, світлим читальним залом, добре обладнаним абонементом. Книги з книгосховища подавались на транспортерах. Саме ця книгозбірня залишила гарний слід в пам'яті автора «Кам'янецької фортеці» Володимира Беляєва: «Пригадується перша радянська бібліотека на Старопоштовій вулиці, і я усвідомлюю, як багато відіграла вона в моєму житті» [31, с.10].

1921 року відновила роботу міська бібліотека Проскурова, створена на базі колишньої Проскурівської міської публічної бібліотеки ім. О.С. Пушкіна. Бібліотеку очолила Марія Іванівна Наумова і докладала зусиль до комплектування фонду та його збереження. За її спогадами, у роки національно-визвольних змагань (1918-1920) бібліотека неодноразово була пограбована, не раз доводилося переховувати найцінніші видання, перебіваючи важкі часи [24, с.3]. 1923 року бібліотека отримала статус окружної, 1926 року їй присвоєно ім'я Ф. Дзержинського. На той час фонд становив 4,2 тис. прим. Зростанню книжкового фонду сприяло відкриття 1925 року в місті книжкової палати, яка постачала бібліотекам повіту літературу, а школам підручники [16].

Важлива роль у формуванні фондів своїх бібліотек належала профспілкам, які виділяли на роботу бібліотек і комплектування фондів кошти, допомагали з приміщеннями, дбали про кадрове забезпечення. Станом на жовтень 1924 р. тільки силами членів профспілки Всеробітземлісу в губернії було організовано 120 бібліотек з фондом 11000 книжок, 185 пересувок, 68 червоних кутків, передплачувалося 1500 газет і журналів. Своїм впливом ця мережа охопила 4858 селян-читачів. За жовтень-грудень 1924 р. пересувки відвідали 188 сіл. Під егідою профспілки цукровиків на 1 лютого 1925 р. працювало 52 робітничі бібліотеки, фонд яких налічував 109955 прим, книг [35, с.434].

Вагомим сегментом бібліотечної мережі Поділля 20-х років були книгозбірні інститутів технікумів, шкіл та інших навчальних закладів.

Зокрема бібліотека ліквідованого новою владою Кам'янець-Подільського державного українського університету мала 33258 видань, у тому числі 611 - періодичних [14, арк.2], вони були розділені між створеними на його базі інститутом народної освіти (ІНО) та сільськогосподарським інститутом (СП), частина вивезена за кордон, де продовжувала функціонувати в польському місті Тарнові як книгозбірня Кам'янець-Подільського державного українського університету, обслуговуючи інформаційні потреби викладачів, студентів, службовців цивільних і військових установ, які опинилися в еміграції [15].

У спадок бібліотеці інституту народної освіти дісталася незначна частина літератури із книгозбірні українського університету, тому довелося її створювати майже заново. Комплектування на початку 20-х років носило випадковий характер. 1922 року вдалося придбати 4191 книгу і довести фонд до 44000 прим. [12]. За рішенням ради Української книжкової палати від 7 січня 1924 р. бібліотека стала отримувати обов'язковий примірник. Крім того ІНО налагодив обмін виданнями з іншими вишами України, РСФРР, ВУАН, краєзнавчими установами, Науковим товариством ім. Т.Шевченка у Львові, Всенародною бібліотекою України. Дарували книжки й окремі викладачі ІНО. Бібліотека інституту отримувала наукову літературу від товариства «Книга» (Берлін), здебільшого видання з педагогіки та фізики, купувала чимало фахових наукових видань [13].

На початок 1923-1924 навчального року розпочала роботу читальня, де одночасно могли працювати до ста чоловік. 1924 року до Кам'янець-Подільського ІНО був приєднаний Вінницький ІНО, що позитивно позначилося на збільшенні фонду початкової літератури. Продовжувалося комплектування іноземними виданнями [23, с.20].

Помітною книгозбірнею міста була й бібліотека Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (СП), яка починалася з 68 підручників та книг створеної 1919 року ще в рамках українського університету бібліотеки сільськогосподарського факультету

[22,с.27-32], а надалі в різний спосіб поповнювалася, кардинально - за рахунок поділу фонду закритого 1921 року Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Комплектуванням і облаштуванням книгозбірні займалася бібліотечна комісія та бібліотекар В. Вікул, зверталася до бібліотечної секції Кам'янецької окрполітосвіти з питань поповнення фонду. Книги дарували викладачі, закупляв інститут. На кінець 1921 року бібліотека-читальня мала 1598 книг, із них 1578 - з питань сільського господарства, 20 - з історії, 768 книг були занесені до каталогу [7, арк.200,223], а 1927 року в - 13,5 тис. книг. 1929 року передплачувала 87 назв журналів і газет.

1930 року Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут був поділений на два - птахівничий і технічних культур. 1935 році відповідно до ухвали уряду і ці вищі навчальні заклади в прикордонному Кам'янці-Подільському були закриті, а бібліотечний фонд розподілений між іншими закладами [29, с. 106-109].

Таким чином, у 20-і рр. XX ст. на терені, що нині відноситься до Хмельницької області, в основному була сформована мережа, яка складалася з бібліотек «Просвіти», хат-читалень, селянських будинків, окружних, районних та інших публічних бібліотек, книгозбірень військових частин, навчальних закладів, бібліотек профспілок та інших відомств. Якщо 1921 року в Подільській губернії було 153 бібліотеки, 743 хати - читальні, 78 клубів, то 1925 року, на кінець відбудовного періоду - 527 бібліотек, 821 хата - читальня, 229 клубів і селянських будинків [19,с.238].

Їх діяльність без виключення залежала від низки факторів, і в першу чергу - від обсягу та якості фондів. Як уже зазначалося, фонд радянських книгозбірень на перших порах формувався за рахунок бібліотек ліквідованих установ і закладів попередніх часів, реквізиції і перерозподілу приватних книжкових збірок, власники яких не встигли зареєструвати їх у бібліотечних секціях відділів освіти. З ліквідацією «Просвіт» їх фонди були влиті до складу новостворюваних міських і селищних бібліотек, бібліотек сельбудів і хат-читалень. А надалі бібліотечні фонди наповнювали своєю продукцією державні книжкові видавництва, які з кожним роком все ширше розгортали роботу. За даними Центрального управління у справах преси на початок 1924 року на території УСРР діяло 58 видавництв, до 1927 року їх кількість зросла до понад 250 [18,с.145]. За один неповний 1927 рік, на 29 листопада, тільки п'ять українських видавництв - ДВУ, «Пролетарій», «Український робітник», «Книгоспілка», «Юридвидавництво» - надрукували 14 млн. примірників книг, а вся книжкова продукція усіх видавництв УСРР досягла 30 млн., майже у три рази більше ніж 1913 року. Розповсюдженням літератури по бібліотеках округу займався бібколектор [5, арк.40].

Бібліотеки отримували тогочасну періодику. 1922 року в Кам'янецькому окрузі розповсюджувалися газети «Помощь голодным», «Путь к коммунизму» [8, арк.6], військові журнали «Красная рота», «Армия и революция», «Партработа в полку», газету «Красная армия» та ін., раховані в першу чергу на політпрацівників [1, арк.33]. 1926 року в Україні видавалося 230 назв газет і журналів разовим тиражем понад 2 млн., значна частина якого поповнювала бібліотеки та читальні зали [28,с.560]. Видавництво ЦК ВКП(б) настирливо рекомендувало для придбання «Крестьянскую газету», журнали «Изба-читальня», «Что читать в деревне», «Деревенский театр», «Учись сам», «Крестьянка», «Журнал крестьянской молодежи» [5, арк.42], журнали «Сільський театр» та «Самоосвіта» [5, арк.34].

Держава намагалася також забезпечити політосвітні установи, клуби, хати-читальні, сельбуду, військові частини хоча б мінімальною кількістю політичної, військово-технічної, художньої та іншої літератури згідно репертуару, що готувався органами політосвіти [2, арк.22-І]. Зокрема, 1926 р. до фондів публічних бібліотек Кам'янецького округу надійшло понад 11 тис. видань, розісланих за рахунок державних коштів до 16 бібліотек сельбудів (по 283 книги - 4528 прим. [5, арк.40]; райсельбудів - книгу «Національний склад радянської України», комплекти мап і плакатів [5, арк.29,30], стенографічний звіт XIV партз'їзду [5, арк. 30], бібліотечки п'єс (15 назв) та ін. [5, арк.33]; до районної бібліотеки -277 назв [5, арк.6-14]; навчальних пунктів районів [5, арк.88].

Серед тематичних наборів були видання бібліотеки «Каторга и ссылка» - 13 назв книг в основному про декабристів [5, арк. 18,21], ленінська бібліотека - 18 назв по 80 примірників кожна («Життя Ленінове», «Про Ілліча», «Год без Ленина», «Встреча с Илличем» [5, арк. 19], тематичні добірки літератури до радянських свят [5,арк. 3, 41, 22, 33], 15 книг по 209 прим.

кожної піонерської тематики [5, арк.27,28], військової (6 назв по 260 прим.) [5, арк.33], сільськогосподарські та кооперативні бібліотечки (по 55 прим.) [5, арк.25,34], до відзначення дня народження І. Франка (64 прим, книги Пилипенка «Іван Франко») [5, арк.34]).

З появою мережі сільбудинків до комплектації їх бібліотек підключилося Всеукраїнське управління селянськими будинками. 1924 року циркулярним листом зажадало від губернських та окружних політосвіт розгорнутих даних про наявність бібліотек при клубах, сільбудах і хатах-читальнях з метою «масштабного і систематичного» поповнення їх літературою [1, арк.7]. У ході централізованого постачання поступово українську літературу потискала російськомовна. Приміром каталог літератури для комплектування бібліотеки з 300 прим., виданий 1924 року і розрахований на бібліотеку профспілкового клубу, а також і на окружні пересувки, включав в основному літературу московських видавництв, зрідка видавництв Харкова, Києва та Одеси. На 300 прим, рекомендованих книг тільки 10 були україномовними, головним чином сільськогосподарської тематики. У розділі художньої літератури із 102-х назв - жодної україномовної книги, навіть твори Т. Шевченка були відсутні, рекомендувалися тільки твори російських та зарубіжних письменників [1, арк.21-24.].

Якщо проаналізувати зміст видань, зафіксованих у каталозі, то чітко прослідковується їх політичне спрямування. Зокрема: серед 3-х книг загального розділу - дві з царини комуністичної ідеології («Матеріалізм - філософія пролетариата», «Основные вопросы марксизма»); серед авторів розділу «Суспільні науки» - Зінов'єв, Бухарін, Каутський, Ленін, Маркс, Енгельс, Троцький, Колонтай, Бабель та ін.; у розділі «Історія» - 21 прим., 11 - з історії російських воєн, революцій, культури, села, робочого та селянського руху тощо.

У цей період розпочалося поступове зросійщення бібліотечних фондів. Українською мовою, мовою нацменшин друкувалася й активно розповсюджувалася в основному суспільно-політична література, скажімо єврейською мовою - «Що повинен знати кожен громадянин про вибори до Рад» [5, арк.23].

Українізація, незважаючи на мету нової влади з її допомогою вкорінитися в національне середовище, все ж мала і позитивний бік, у тому числі і в бібліотечній сфері. Українські видавництва збільшили випуск україномовної літератури, яка все частіше попадала і в бібліотеки. Скажімо, фонд пересувок на 1921 рік на 80 відсотків складався з україномовної літератури [34, с. 501]. Однак, ситуація з українізацією бібліотечної сфери була не такою й райдужною. У липні 1924 р. голова Подільської губернської комісії з українізації Воробйов відзначав, що в бібліотеках губернії «немає українських книг». Та в публікаціях «Червоного кордону» не раз зазначалося, що українських книг у клубних книгозбірнях не вистачає, відсоток української літератури складав лише 10-15, а бібліотеки продовжували комплектуватися в більшості російськомовними книгами. У Кам'янець-Подільській окружній бібліотеці наприкінці 20-х років ХХ ст. україномовна частина фонду разом з єврейською літературою складала лише 6,6 % [31 с.389-390]. Бракувало українських книг і в сільських книгозбірнях, де попит на них був більший, ніж у місті.

Значно впливали на зміст і обсяг бібліотечних фондів перманентні чистки. У 20-х роках відбулися три помітних хвилі чисток книжкових фондів від так званої «контрреволюційної літератури» (1923-1924, 1926 і 1929 рр.), яку заміщували літературою пропагандистською, агітаційною [21, с.22].

Вже 1921 року згідно за розпорядженням Всеукраїнського видавництва від 13 серпня №1939 Подільський губвидав вилучив частину «контрреволюційної» літератури, передбаченої для поширення в губернії, і передав її представнику Всеукраїнського видавництва Мюлеру для відправки до Харкова [10, арк.92]. Загалом було вилучено ще 52 назви книг - 88855 прим. Контрреволюційними, занесеними до акту, вважалися в основному україномовні книги, крім марксистсько-ленінських. Серед вилучених - «Проект єдиної школи на Україні» - 1940 прим., Васильківського «Релігійність Шевченка» - 7712 прим., журнал «Шлях» за 1918 р. - 1310 прим., Біднова «Що читати по історії України» - 625 прим., Білецького «Народність чи національність в творах Шевченка» - 8323 пр., Хведоріва «Московсько-українська термінологія елементарної математики» - 500 пр., «Історія України в народних думках» - 6888 прим., «Про Палестину» - 1400 прим., Дорошенка «Білоруси та їх національне відродження» - 1885 прим., Клепатського «Гулак-Артемівський» - 3600 прим., «Сковорода» - 3000 прим., «Марко Іовчок» - 2500 прим., «Іван Котляревський» - 2000 прим., Т. Шевченка «Маленький кобзарик» - 2500 прим., Григоріїва «Всесвітня історія», Ч.1 - 900 прим., «Літературно-науковий

вісник» — 343 прим. [9, арк. 55-56].

Цензурний нагляд за фондами публічних бібліотек здійснював створений 1922 року Головліт, головним завданням якого був «попередній перегляд всіх призначених до розповсюдження рукописних та друківаних творів, підготовка списків забороненої літератури для використання в бібліотеках та видання правил та розпоряджень для бібліотек» [36, с.30-35]. Того ж року вийшли постанова РНК УСРР «Про створення Центрального управління у справах друку» - українського цензурного органу, до функцій якого належало укладання єдиних нормативних списків літератури, яка підлягала знищенню. В одному з перших циркулярів Головополітосвіта зазначалося, що фонди бібліотек наповнені «літературою чужого нам світобачення», що необхідно замінити книжковий склад бібліотек - вилучити з них «контрреволюційну» літературу і замість неї комплектувати фонди бібліотек пропагандистською та агітаційною літературою [26, с.31].

Тому чи не кожного року ці органи здійснювали чистку бібліотечних фондів. 1923 року її здійснювали у відповідності з «Інструкцією про перегляд книжкового складу бібліотек». 1924 р. - «Інструкцією по вилученню шкідливої літератури з книжкових магазинів, бібліотек, читалень», 1926 року - інструкцією НКО УСРР «Про порядок перегляду літератури на предмет її ідеологічного спрямування та вилучення шкідливої літератури з книгозбірень й читалень, книгарень та кіосків ринку», в якій зазначалося, що «... за часи громадянської війни на Україні при Центральній Раді, Гетьманщині та інших контрреволюційних урядах видавалася та поширювалася контрреволюційна і шовіністична література» і ставилося завдання вилучення української літератури, виданої в 1917 - 1923 рр. в Україні. 1929 року Головополітпросвіта провела чергову чистку книгозбірень, у результаті якої фонди бібліотек зменшилися вдвічі [26, с.32]. На виконання розпоряджень про вилучення літератури створювались комісії, які перевіряли шкільні та публічні бібліотеки і відбирали книги для вилучення. Частина вилучених книг передавалася до місцевих архівів, частину вивозили до бібліотек Києва та Харкова, значну кількість просто знищували.

Зокрема 1924 року в м. Кам'янці-Подільському до комісії з відбору літератури, виданої в Українській Народній Республіці в 1918-1920 рр., входили від народів Беляєв, від парткому Шодхін, керівник науково-дослідної кафедри Клименко, завідувач Кам'янецького історико-археологічного музею Неселовський [1, арк.36]. У 2-ій трудовій школі частину «небажаної для користування дітей» літератури передали з учнівської до учительської бібліотеки, а частину складено в окремих ящик і опечатано [2, арк.7]. У бібліотеці 4-ї трудової школи комісія відібрала 545 примірників і знищила їх у спосіб розброшування та реалізації п'яти пудів «бумбраку» [2, арк.11].

Перевірку бібліотеки Смотрицького райсельбуду проводила комісія в складі секретаря Смотрицького районного партійного осередку Задорського, члена райвиконкому Мельника та інспектора райвідділу освіти і вилучила українські книжки «Кохаймося в рідній мові», «Мазепа», «Жовті води», «Історія України», «Національне виховання». Вилучена література була відправлена до окружного відділу освіти [1, арк. 28].

Проводилися вилучення літератури з фондів бібліотеки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. У квітні 1921 року в пошуку контрреволюційної літератури співробітники Кам'янецького ДПУ навіть зірвали підлогу в бібліотеці. Михайло Ілліч Ясинський, який з серпня 1920 по вересень 1922 року очолював книгозбірню, у звіті про роботу бібліотеки зафіксував, що протягом пів року - з січня по червень 1922 року - вона не працювала, бо під арештом були четверо бібліотечних працівників. І надалі фонд постійно переглядався, заборонена література вилучалася. Вилучались нерідко книги, які мали наукове значення. 1922 року політкомісар П.В. Чалий навіть звертався телеграмою до НКО УСРР за роз'ясненнями: «Агенти ГПУ вилучають з фундаментальної бібліотеки ІНО літературу не соціалістичного змісту, яка слугує виключно для дослідницьких робіт і для читання не видається. Прошу термінових директив». 1921 року був заарештований Ю.Й. Сіцінський - колишній голова Бібліотечної комісії, перший помічник бібліотекаря. 1922 року був звільнений з посади бібліотекаря М.І. Ясинський, оскільки було виявлено кілька випадків видачі студентам клерикальних книг. Впродовж 1927 р. з бібліотеки інституту до архіву вилучалися видання 1918 р., загалом - 745 цінних книг. Наприкінці того ж року інститут передав окружному архівному управлінню партію періодичних видань часів УНР та радянської влади 1917-1922 років [33, с.56-57].

Важко визначити кількість українських книг, знищених за 1920 - 1930 рр., адже і облік, і

кадри, яких не вистачало, не гарантували точності даних. Однак зорієнтуватися можна хоча б з деякої статистики: у своєму звіті за 1925-1926 рр. Управління в справах літератури і видавництв УСРР відмітило, що за цей час з бібліотек було вилучено 77221 книгу [18, с.93].

Свій внесок у розвиток бібліотечної системи України робила й створена згідно постанови Раднаркому України від 27 червня 1922 р. Книжкова палата України та Український науковий інститут книгознавства (УНІК) при ній, який у 1923-1930 рр. видавав журнал «Бібліологічні вісті», а з 1933 р. - «Наукові записки». Якщо перші два роки УНІК займався переважно бібліографуванням творів українського друку, то вже 1925 року розгорнув дослідження в галузі бібліології. Колектив інституту з 9 осіб отримав нове приміщення, мав бібліотеку, куди надходив обов'язковий примірник. Підготував до друку «Історію української книги XVI – XVIII ст.», «Історію української книги XIX - XX ст.», «Бібліографію України за 1917-1923 рр.», «Бібліографію української преси 1816-1916 рр.», «Бібліографію українського театру і драми». Інститут налагодив зв'язки з бібліологами союзних республік та багатьох зарубіжних країн, обмінювався виданнями. Картотекою УНІКу (1917-1925 рр.) користувалися дослідники не тільки України, а й Росії та інших республік Радянського Союзу [28, с.418].

Так поступово формувалися фонди бібліотек на території нашого краю. Однак у цій справі було й чималих проблем.

Статистичні дані про стан фондів і їх поповнення в чотирьох районах Кам'янецького округу в 1927 році [3, 59 арк.]

показник	Затонський 1.10.1926- 1.03.1928	Маківський 1927	Смотрицький 1927	Чемеровецький 1. 10.1 1927- 2. 1.07.1928
Створених бібліотек	20	14	18	10
Фонд» у іл.	4925	6330	6500	4613
поповнення	679	367	130	
Газети і журн.	79	1291	не поповн.	
		113	38	

1927 року лише один район — Маківський поповнив фонди своїх книгозбірень 1291 книгою, у середньому кожна бібліотека отримала 92 книги, решта районів - Затонський, Смотрицький і Чемеровецький - не поповнювали фонди за відсутності коштів. У вказаних районах жодна з бібліотек не досягла пів тисячної відмітки чисельності фонду: у Чемеровецькому районі кожна бібліотека мала до 460 книг, у Маківському - 450, у Смотрицькому - 360, у Затонському на бібліотеку в середньому припадало 246 книг. Смотрицький рай політорганізатор так і повідомляв у звіті, що відсутність книжкового поповнення стало однією з причин зменшенні кількості читачів.

Можемо зробити висновок, що впродовж 1920-х років в організації бібліотечної справи в Україні, у тому числі і в нашому краї, сталися суттєві зміни. До позитивних можна віднести зусилля нової влади із збереження цінних фондів державних, громадських і приватних книгозбірень, формування і розвитку бібліотечної мережі, поступового налагодження системи комплектування, управління бібліотечною справою через відділи народної освіти, створення в їх складі політосвіт, бібліотечних секцій, координації діяльності бібліотек через міжвідомчі бібліотечні ради, уніфікації бібліотечних технологій, започаткування методичної діяльності та роботи з підготовки і підвищення кваліфікації бібліотечних кадрів.

І в той же час відбувалося закриття бібліотек «Просвіти», репресії по відношенню до старих бібліотечних кадрів, масове вилучення україномовної та іншої «шкідливої» літератури, виданої в дореволюційні часи та за УНР, наступальне зросійщення фонду, надмірна політизація через засилля видань з марксистсько-ленінської теорії і партійної практики та російськомовної книги, а також ідеологізація форм бібліотечної роботи. Не дав відчутних результатів процес українізації бібліотек, оскільки був лише політичним маневром з боку більшовиків.

І все ж у наступне десятиліття бібліотечна справа вступила з помітно збільшеною мережею книгозбірень, зрослим у кількісному відношенні фондом, налагодженою системою управління, своїми бібліотечними науковими інституціями та закладами з підготовки бібліотечних кадрів.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф.Р-5. Інспектура народної освіти виконкому Кам'янецької окружної ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів. 1923 - 1930 рр. Оп.1. Спр.750. Циркуляри Подільського губерньського відділу політосвіти, протокол організаційного зібрання по організації бібліотечної роботи в м. Кам'янці - Подільському, списки політосвітніх установ, при яких організовані бібліотеки. 1924 р. 51 арк.
2. Там само. Спр. 861. Доповідні записки та звіти про роботу і стан окружної бібліотеки, квартальні плани роботи і анкети бібліотеки, списки книг для хат-читалень і червоних кутків. 1925 р. 73 арк.
3. Там само. Спр. 881. Протоколи нарад завідуючих сельбудами та хатами - читальнями про стан та перспективи роботи та ін. 1926 - 1928 рр. 59 арк. Спр.750 Циркуляри Подільського гуІ бернського відділу політосвіти, протокол організаційного зібрання по організації бібліотечної роботи в м.Кам'янці - Подільському, списки політосвітніх установ, при яких організовані бібліотеки. 1924р., 51 арк.
4. Там само. Спр.937. Протоколи засідань бібліотечної секції при окружному кабінеті політпросвітпрацівника, плани роботи пересувних бібліотек і списки книг, що надійшли до бібліотеки Вінковецького району. 1927-1928 рр. 34 арк.
5. Там само. Спр. 1125. Списки книг районних бібліотек округу. 1926 р. 123 арк.
6. Ф.Р- 6. Відділ народної освіти Кам'янецької повітової ради. 1921-1923 рр., 243 од. зб. Оп.1. Спр.151. Доповіді про Кам'янець - Подільське культурно-освітнє товариство «Просвіта», статuti культурно - освітніх товариств та гуртків, звіти про їх діяльність та інше. 24 грудня 1920 -24 лютого 1921 рр. 65 арк.
7. Там само. Спр. 153. Листування з місцевими установами про укомплектування бібліотек літературою та про облік бібліотек і літератури. 1920-1921 рр. 287 арк.
8. Там само. Спр. 160. Інструкція та листування з культосвітніми установами про організацію та укомплектування бібліотек. 1922 р.34 арк.
9. Там само. Спр. 178. Відношення та заяви культосвітніх установ і шкіл про видачу їм підручників, акт передачі книг київським краєвим видавництвам до повітового відділу наросвіти. 1921рік. 60 арк.
10. Там само. Спр. 179. Відношення культосвітніх установ, шкіл і військових частин про забезпечення їх підручниками та інші документи. 1921 р. 100 арк.
11. Ф.Р-84. Виконком Солобковецької районної ради. 1924-1930, 1944, 1946-1957 рр. 281 од.зб. Оп.1. Спр.26. Звіти та відомості про роботу сільських Рад за 1923 р. 1.01.-31.12. 1923 р. 319 арк.
12. Ф.Р- 302 Кам'янець-Подільський інститут народної освіти. 1921-1930 рр. Оп.1. Спр.267 Пояснювальна записка колишнього завідуючого фундаментальною бібліотекою Михайла Ясинського від 1.12.1922 р., арк.62.
13. Там само. Спр.915. Про закупівлю Кам'янець-Подільським ІНО фахових видань. 1926 р. Арк. 60.
14. Там само. Ф.Р-582. Кам'янець-Подільський державний український ун-т. 1918 -1920 рр. Оп.1. Спр.100. Звіт бібліотеки з 1 жовтня 1919 р. по 1 жовтня 1920 р. 6 арк.
15. Там само. Спр. 104а. Листування ректора КПДУУ Івана Огієнка. Арк.6 .
16. Там само. Ф.Р- 4185. Хмельницька обласна бібліотека ім. М. Островського. 1944-1975 рр. 261 од. зб. Опис № 2 справ постійного зберігання за 1972-1975 рр. 5 арк.
17. Державний архів Вінницької області. Ф.Р-200. Острожецький волосний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, с. Великий Острожок Острожецької волості Вінницького повіту Подільської губернії. 1919 - 1923 рр. 306 од. зб. Оп.1. Спр.9. Каталоги книг волостной библиотеки, хат-читален и библиотек-передвижек . 9.04.1921-17.01.1922 гг. 229 арк.
18. Бабюх В.А. Политическая цензура в советской Украине в 1920-1930-е гг. Казань : Изд-во КНИТУ, 2012. 224 с.
19. Баженов Л.В., Винокур І.С., Гуменюк С.К. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. Хмельницький, 1990. 328 с.
20. Вінниця: іст. нарис / голов. ред. А.М. Подолинний. Вінниця: Книга-Вега, 2007.
21. Дубровина Л.А., Онищенко О.С. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті. Київ, 2009.530(Я
22. Дурицька М.В. Бібліотека Подільського державного аграрно-технічного університету відродження історичної пам'яті (До 100-річчя заснування) // Книги і бібліотеки в глобалізованому світі : матер. всеукр. наук.- практ. конф., 15-16 трав. 2019 р. Кам'янець-Пордільський : ПДАТУ, 2019. С. 27-32.
23. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет

(1918-2005 рр.): іст. нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 172 с.

24. Золотницький М., Крочек Я. Перший бібліотекар міста Хмельницького : [про М.І. Наумову] // Радянське Поділля. 1959. 4 верес. (№ 173).

25. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. Київ: Ін-т іст. АН УРСР, 1971] 706 с: іл.

26. Каракоз О. Бібліотечна цензура в Україні в двадцяті роки ХХ ст. // Вісник книжкової палати. 2004. № 11. С. 31-32.

27. Карван С.Л. До історії розвитку бібліотечної справи на Хмельниччині // Хмельницькому 500 : тези наук.- теор. конф. Хмельницький, 1991. 168 с.

28. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927: зб. док. і матер. Київ : Наук, думка 1979. 666 с.

29. Малина Л.І. Історичні відомості про наукову бібліотеку Подільської аграрно-технічної академії // Трансформація ролі бібліотек в інформаційному суспільстві : матер. наук. - практ. кошм присвяч. 40-річчю б-ки Технологічного ун-ту Поділля. Хмельницький : ТУП, 2003. С. 106-109. І

30. Матеріали для опису округ УРСР. Кам'янецька округа / ЦСУ УСРР. Харків, 1926. 48с.

31. Мілютін В. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер: короткий іст. нарис. Хмельницький, 1957. 58 с.

32. Нестеренко В. А. Бібліотечна справа на Поділлі у контексті політичних процесів 1920-1930-х рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т.14.С. 385-395.

33. Прокопчук В.С., Філінюк Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту: іст. нарис / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т, наук. б-ка. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 284 с: іл.

34. Суровий А. Ф. Політика українізації в освіті Поділля у 1920-х роках // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. Кам'янець-Поділ., 2013. Т. 23. С. 501-513.

35. Суровий А.Ф., Жезицький В.Й. Участь профспілок Поділля у культурно-масовій роботі серед трудящих у 1920-х роках // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. Т. 13. С. 427- 436.

36. Федотова О. Книга як об'єкт цензурної політики // Вісник книжкової палати. 2002. №6. С. 30-35.